

דעה ברורה

בירור כל סעיף בשלחן ערוך הלכה למעשה
בשפה ברורה וקלה עם אלפי הוספות

הלכות ספר תורה (2)

סימן רעא - העור שנכתבה עליו ושרטוטה, ודין הדיו, סעיפים א - ד

המשך - הלכות ספר תורה
סימנים רע, רפב- רפד
נכתבו בחוברת מספר 7

ליקט וערך: אשר הורוביץ

לעילוי נשמת מורי חמי הרה"ח ר' שלמה בן הר"ר דוד הכהן דוידוביץ ז"ל כ"ה סיון תשע"ג.

א אין כותבין ספר תורה על עור בהמה, חיה ועוף (א) הטמאים; (ב) ולא על עור דג, אפילו טהור. אבל כותבין על (ג) עור בהמה, חיה (ד) ועוף (ה) הטהורים, (ו) ואפילו

~~~ דעה ברורה ~~~

(א) הטמאים. כי כתוב (שמות יג, ט) למען תהיה תורת ה' בפיך, ודרשו מן המותר בפיך (שבת קח, ט"ז סק"א). ואפילו שאר ספרים שאינם תורה נביאים וכתובים כמו סידור תפילה, אם יש בהם שמות שאינם נחקים, אסור לכותבם על עור טמאה, ואם הם כתובים רק ברמז לסימן השם, מותר. וכן הדין בספרי הש"ס ופוסקים (מג"א באר"ח סימן לב סק"ד, ביאור הלכה שם סעיף יב ד"ה תורת). וכל זה אינו אלא בדבר שהוא צורך הכשר ספר תורה כמו העור שכותבים עליו, אבל טלאי שעשוי לחזק ואין עליו שום כתיבה, וכן הדבק שמדביקים בו, מותר ליקח אף ממין טמא (בית לחם יהודה, דעת קדושים סק"א).

(ב) ולא על עור דג. שזוהמתו מרובה (שבת קח: מחבר באורח חיים סימן לב סעיף יב, ט"ז סק"ב) ולא ברור לנו האם יתנקה על ידי העיבוד (ברכי יוסף סק"א).

(ג) עור. אבל לא על הנייר שאינו מחוק (ש"ך סק"י ורוב הפוסקים) אפילו עשו בגלילה ועשהו לשמה (מקדש מעט סק"א). ורק שאר ספרים כמו סידור תפילה אפילו שיש בהן שמות הקדושים נהגו לכותבם אפילו על נייר (מג"א סימן לב סק"ד).

(ד) ועוף. ואפילו שיש בעורו כעין נקבים במקום שהנוצות גדלות שם, מכל מקום כל שהדיו עובר עליו לא נחשב נקב (שבת קיח. ערוך השולחן אות ב).

(ה) בהמה חיה ועוף הטהורים. וטוב ליקח עור עגל (ברוך שאמר). ועור שליל אפילו שלענין טומאה נחשב כבשר לענין קלף נחשב עור (בית יוסף באורח חיים סימן לב סעיף לח) וכתבו הפוסקים שמצוה מהמובחר לכתוב בו, מפני שודאי לא נעשה בו עבירה (ספר התרומה סימן רז) ומפני שהוא רך ונוח יותר לכתיבה (מרדכי) ולפי שרוחות קדושות נושבות בעוף הטהור כי על כן דמו טעון כיסוי (הרמ"ע סימן לז בשם הקנה). ונחלקו הפוסקים האם יש להקדים עור עוף לעור בהמה וחיה. ויש מי שכתב שעור תורים ובני יונה חשובים יותר שקרבים לגבי מזבח. ולמעשה קשה לצייר עיבוד בעור עופות קטנים כל כך שיהא ראוי לכתיבה (משנת אברהם סימן ה אות ד ממור וקציעה). ומעור חיה שנולדה מטמאה יש להחמיר, וכן אם מצא בבהמה ולד דמות עוף אף שהיא עוף טהור אסורה, ועור

טמאה שנולדה מטהורה מותר (ש"ת יד אליהו סימן ב, פתחי תשובה סק"ב, ביאור הלכה שם סעיף יב ד"ה הטהורים). וסדר מעלת העור: שליל, עוף, חיה, בהמה טהורה שנשחטה, נבילה (קסת הסופר סימן ב סעיף א). ואפילו שעור העוף משובח לא נהגו לכתוב עליו מפני שהוא דק ואינו מתקיים כל כך (הרמ"ע שם). ויש מי שכתב שהירא וחרד לדבר ד' יהא נזהר לכתוב סת"ם על עורות של שחוטה וכשרה שנתקיים בה הברכה (קונטרס מהרב ר' משה זכותא, והעתיקו בתולדות

יעקב ולדוד אמת, ערוך השולחן אות ב) ולא על עור מבהמה שנשחטה בשעה שהייתה מסוכנת או מבהמה שהורה בה חכם אפילו שהיא כשרה על פי דין (תולדות יעקב) ומה טוב ומה נעים להדר אחר בהמה הראוי ליקרב (ספר הקנה דף מא ע"ד). ויש מי שאומר שאין בעור שליל שום מעלה על עור אחר. וכן אין מעלה בעור שחוטה מעור נבילה, ומי שמהדר אחר

עור נבילות וטרפות שֶׁלָּהֶן. (ז) וְצָרִיךְ שֶׁיְהִי הָעֲזֵרוֹת (ח) מְעַבְדִּין (ט) עַל יְדֵי (י) יִשְׂרָאֵל (יא) לָשֵׁם סֵפֶר תּוֹרָה, (יב) שִׁיאֲמַר (יג) בְּתַחֲלֵל הָעֶבֶד (יד) כְּשֶׁמְשִׁים אוֹתָם לְתוֹךְ הַסִּיד:

~~~ דעה ברורה ~~~

דברים אלו הוא מתחכם על טעמי התורה, והמהדר בעור שחוטה אולי הוא גם ח"ו כמפקפק בדברי חז"ל שאמרו שהם כשרות כשחוטות (ערוך השולחן אות כב).

(ו) ואפילו עור נבילות וטרפות שלהן. שאסורות באכילה, כיון שהם מין המותר בפיק (שבת שם) ולא גרע נהרג בידי שמים מנהרג בידי אדם (ט"ז סק"א) ואפילו נתנבלה על ידי אחרים, כנחורות ועקורות (תוספות שבת שם, ברכי יוסף סק"ב, הרב בנו של הבית הלל בתחילת הסימן, ביאור הלכה שם סעיף יב ד"ה ואפילו מנבילה) או שנהרגה על ידי חץ או אבן או טרפה זאב וארי וכדומה (גינת ורדים כלל יב סימן טז, משנת אברהם סימן ה סעיף א) וצריך עיון בטריפה שלא היה לה שעת הכושר, כמו שנולדה ביתרת רגל וכדומה האם כותבים על עורה (יד אליהו שם והביאו פתחי תשובה סק"ה). ויש מי שהתיר גם בזה כיון שהוא מין המותר בפיק (גינת ורדים סימנים טז-יז, חדרי דעה ד"ה בפ"ת). ועל עור של בהמה רובעת ונרבעת אסור לכתוב ואם כתב צריך גניזה (יד אליהו סימן לה, באר היטב באורח חיים סימן לב סקט"ז). ובעור של בהמה טהורה שנעבדה ונעשית עבודה זרה אסור לכתוב (בכור שור שבת קח. ועיין פרמ"ג בפתיחה להלכות תפילין). ובעור של איסור הנאה יש להסתפק (פרמ"ג בפתיחה להלכות תפילין. ומה שכתב כיון שאין הקריאה בספר תורה אלא מתקנת נביאים, אולי במצות דרבנן להינות נתנו. כתב החדרי דעה ד"ה בפ"מ זה לכאורה כשגגה, כי אפילו בשביל מצות תלמוד תורה אומרים מצות לאו להנות נתנו). ויש מחמירים שאפילו כתב רק יריעה אחת על עור בכור שמת או נטרף או על שאר איסורי הנאה ואינו יודע איזה יריעה היא אין תקנה לספר תורה (ספר החיים הלכות מגילה ולולב, שו"ת טוב טעם ודעת סימן רלג, משנת אברהם סימן ה אות י). אך אם אמר הסופר לאחר שיצא הספר תורה מתחת ידו שכתב יריעה אחת על עור איסורי הנאה אינו נאמן ויש להתיר לקרוא בספר תורה זו (שו"ת בנין עולם חיר"ד סימן נו).

(ז) וצריך שיהיו העורות מעובדין. מהלכה למשה מסיני, כי כל זמן שלא עיבדו אינו אלא עור.

(ח) מעובדין. אבל תיקון הקלף והשרטוט אין צריך שיהיה לשמה (טור, ב"ח, לבוש אות ב, ש"ך סק"ב) ויש מי שהחמיר שהשרטוט בספר תורה ומזוזה צריך להיות לשמה אף בדיעבד (בני יונה, והביאו פתחי תשובה סק"ח [ולדעת הב"ח במזוזה בלבד]) ונכון לחוש לדבריהם על כל פנים לכתחילה (ביאור הלכה שם סעיף ח ד"ה בתחילת, קול יעקב סק"ב). וכל זה כששרטט בסתם, אבל אם מחשב בפירוש שלא לשמה פסול (ביאור הלכה שם) ולמעשה יש להכשיר אף בזה (שו"ת שבת הלוי ח"ה סימן ו אות ד). והמנהג הפשוט לכתחילה לעשות גם תיקון הקלף והשרטוט לשם קדושה (בני יונה, ערוך השולחן אות יב).

(ט) על ידי ישראל. ולא על ידי גוי ואפילו ישראל עומד על גביו ומלמדו לעשות לשמה, כי הגוי עושה על דעת עצמו, לדעת הרמב"ם (תפילין פ"א ה"א) וכן דעת המחבר כאן (לביאור הש"ך ואחרונים, ועיין בהמשך בדברי הרמ"א).

(י) ישראל. בין איש או אשה ואפילו לכתחילה, כיון שגם היא עושה לשמה (תשובת מנחה בלולה דף מח, וכן משמע במג"א סימן לט סק"י, משנת אברהם סימן ו אות כב, משנה ברורה סימן לט סק"י) וכן על ידי

~~~ דעה ברורה ~~~

קטן חרש ושוטה יכול לעבד העורות, אלא שצריך שישראל גדול יעמוד על גביו וילמדו לעשות לשמה (משנה ברורה שם) וכל זה אם אי אפשר בענין אחר, אבל לכתחילה יש להחמיר שלא לעשות על ידי גוי וחרש שוטה וקטן (ביאור הלכה סימן יא סעיף ב ד"ה טואן עכ"ס).

(יא) לשם ספר תורה. פירוש: לשם קדושת ספר תורה, שכל דבר של קדושה צריך לעשותו לשמה (לבוש בא"ח סימן לב) ודין לשמה יש אומרים שהוא מדרבנן (פרמ"ג בפתיחה להלכות תפילין, אמרי בינה חא"ח סימן יא והביא שכן דעת המב"ט בקרית ספר וכן נראה מהמלחמות והר"ן, בנין עלם חיל"ד סימן סו) ויש מי שאומר שהוא מהתורה (משמע מרעק"א בסימן ב. והבנין עולם שם תמה עליו שבתשובה סט כתב שאינו אלא מדרבנן, וצריך עיון). ואם עבדו שלא לשמה אפילו בדיעבד פסול ואין לכתוב עליו ספר תורה, ואם כתב עליו ספר תורה פסול. ולכן אם יש להם יכולת להחזיר יריעות הקלף לידי מיתוח ולהעביר עליו סיד לשמה, הרי יצא ידי עיבוד לשמה, ואם אין ביכולתו לעשות כן ואין להם ספר תורה אחרת ולא קלפים אחרים לכתוב עליו ספר תורה כשרה, יכתבו בו אפילו שאינו מעובד לשמה ויקראו בה בציבור (ש"ך סק"א). וכשיש ספק אם מעובד לשמה יש להקל בשעת הדחק (ביאור הלכה שם ד"ה וצריך וכו' לשמה). וגם אם נתערב עור שעובדו לשמה בעור שעובדו שלא לשמה יש להכשיר בשעת הדחק (ברכי יוסף סק"ד).

(יב) שיאמר. בפירוש ולא במחשבה לחוד (ש"ך סק"ג. ומה שכתב כמבואר באורח חיים סימן לב סעיף ח לא הבנתי שהרי שם לשון המחבר טוב להוציא בשפתיו, ומשמע שאינו מעכב. ועיין באריכות ביד אליעזר סק"ד שדייק מלשון המחבר כאן כש"ך שבספר תורה האמירה מעכבת, ומלשון המחבר בהלכות תפילין שאינה מעכבת, ועיין עוד רעק"א בגליון בא"ח שם) ונחשב אמירה אפילו מוציא בשפתיו ואינו משמיע לפיו (שם אריה סוף ח"א בתשובות הנספות סימן א) ובדיעבד כשר במחשבה (בני יונה, שו"ע הרב סימן לב, זבחי צדק ח"ב בתשובות א"ח סימן ז, פתחי תשובה סק"ז מבית יוסף מתשובת הרמ"ע סימן צד, ושר"ת הרדב"ז ח"א סימן קנד, ובאר הגולה בתחילת סימן רעד, משנה ברורה שם סק"ד מאלהו רבה ופרמ"ג, ובחדרי דעה סיים וצריך עיון. ועיין פתחי תשובה אבן העזר סימן קנא סעיף ז). ואם הגוי מעבד על דעת ישראל אפילו בדיעבד אין להכשיר עד שיוציא הישראל בשפתיו (הרמ"ע סימן צד, אליהו רבה סימן לב סקט"ו, פרמ"ג סימן לב באשל אברהם סק"א, קסת הסופר סימן ב סעיף ה) ואפילו סייעו קצת בסוף אם לא אמר כלל לגוי שיעבד לשמה פסול (אשל אברהם שם). ועיבוד סתמא נחשב כשלא לשמה (פנים מאירות סימן מה). ובזמן הזה שאין כותבים על פי רוב על קלף שאר ספרים רק ספרי תורה יש מי שאומר שסתמא כלשמה (בית אהרן) ואין לסמוך עליו שהרי לוקחים קלף גם לבתים וקמיעות (מקדש מעט סק"ה) וצריך עיון למעשה (ביאור הלכה שם).

(יג) בתחילת העיבוד. ויותר אין צריך לא להוציא בשפתיו ולא לחשוב, ואפילו נמשך העיבוד כמה ימים, כי כל העושה על דעת הראשונה הוא עושה (משנה ברורה שם סק"ה). ואם לא אמר בתחילת העיבוד יאמר קודם גמר העיבוד שהוא מעבד לשם קדושת ספר תורה (ט"ז סק"ג, שלחן גבוה סק"א). ויש אומרים שצריך לומר דוקא בתחילת העיבוד אבל אם לא אמר בתחילת העיבוד אפילו אמר אחר כך בגמר העיבוד אין להתיר (מלאכת שמים כלל ג בחכמה סק"ג וסק"ד בבינה, וקסת הסופר סימן ב אות ב, ולשכת הסופר אות ז).

(טו) עוֹרוֹת אֵלוּ (טז) אֲנִי מַעֲבֵד (יז) לְשֵׁם (יח) סֵפֶר תּוֹרָה. הַגָּה: (יט) וְאִם מְעַבְדִּין (כ) עוֹבְדֵי פִּזְבָּיִם, (כא) יִסְיַע הַיִּזְרְאֵל מֵעַט (טזר) בְּשֵׁם ר"ב, בְּתַחֲלָה (כב) בְּשִׁנּוּתוֹ לְסִיד, (כג) וַיֹּאמֶר שְׁהוּא עוֹשֶׂה

~~~ דעה ברורה ~~~

(יד) כשמששים אותם לתוך הסיד. ולא קודם כשמששימים לתוך המים, מפני שזה אינו נקרא עדין עיבוד (נודע ביהודה תנינא סימן קעה, משנה ברורה שם סק"ה).
(טו) עוֹרוֹת אֵלוּ אֲנִי מַעֲבֵד. ואם אמר לשון עתיד אעבד עורות אלו לשם ספר תורה, צריך עיון (מקדש מעט סק"י).

(טז) אֲנִי מַעֲבֵד. ואם אמר לחבירו לכתוב לשמה, והשיב כן אעשה, נחשב אמירה לשמה, אפילו שלא חזר החבר ואמר שכותב לשם קדושה (מקדש מעט סק"א). וכשיש אומד מוכח שמחשבתו לשמה, צריך עיון אם נחשב כאומר (גידולי הקדש סק"ג, ומקדש מעט שם).

(יז) לשם ספר תורה. ואם עיבדו לתפילין פסול לספר תורה (בית יוסף באורח חיים סימן לב, שו"ע הרב שם אות יא, קסת הסופר סימן ב סעיף ד, קול יעקב סק"ז) כי קדושת ספר תורה חמורה מתפילין (דרכי משה שם, שו"ע סק"ד). אך אם עיבדו לספר תורה כשר לתפילין (מחבר שם סעיף ח, פנים מאירות ח"ג סימן יא, ברכי יוסף סק"ג, ולא כאלוהו רבה בא"ח שם ויד אהרן על עבודת הגרשוני סימן כה שאסרו) אפילו שקדושתה קלה ממנה, ולכתחילה יש לחוש (קסת הסופר סימן כ אות ד). אבל לדבר חול אסור לשנותו, לבד אם התנה בפירוש בתחילת העיבוד שיהא מותר לשנותו אף לדבר חול, ואז מותר לשנותו (כמבואר בא"ח סימן מב). והנכון שינהגו הסופרים לכתחילה בעת שמששימים העורות לתוך הסיד שיאמרו, אני נותן עורות אלו לתוך הסיד לשם קדושת ספר תורה, ואני מתנה לכשארצה שאוכל לשנותו לכל דבר, ולא כמו שנהגו הסופרים שאומרים לשם קדושת ספר תורה או תפילין או מזוזות או שאר דבר רשות, שאז מסתפקים האחרונים האם מותר לשנות הקלף לדבר אחר (שו"ת רעק"א סימן ב, והביאו הפתחי תשובה סק"ט, ומשנה ברורה שם סק"ו. ובקול יעקב סק"ח כתב שיותר נכון לעבד כל דבר למה שצריך לו, אך אם אי אפשר לו יעשה כן). ולפי מה שכתב הפרמ"ג (בא"ח שם) שהעיבוד לשמה הוא מדרבנן, יש להקל בדיעבד, וצריך עיון למעשה (ביאור הלכה שם ד"ה או לשם). ואם מעבד עורות לאחרים, או מעבד ומוכר, יתנה בזה הלשון, הריני מעבד עורות אלו לשם קדושת ספר תורה על מנת שיהא רשות בידי וביד הבאים אחרי כל מי שיגיעו עורות אלו בידו אם אינו רוצה לכתוב עליהם ספר תורה יכתוב עליהם תפילין ומזוזות או יוציאם לחולין (קול יעקב סק"ט).

(יח) ספר תורה. וקלף שעבדו לשמו וחשב לכתוב עליו ספר פסול, מחשבתו אינה כלום, ויכול לכתוב עליו ספר תורה. ואפילו אמר בפירוש שרוצה לכתוב עליו ספר פסול, שהיה מקום לומר שאינו יכול לכתוב על קלף זה ספר תורה, כי הדיבור השני מבטל את הדיבור הראשון והעיבוד עצמו לא נחשב מעשה לא להקל וגם לא להחמיר שהרי בלאו הכי צריך לעבדו, מכל מקום למעשה יכול לכתוב עליו ספר תורה כיון שלא אמר בפירוש שמעבדו לשם כתיבת ספר תורה פסול רק אמר שרוצה לכתוב עליו, אם כן מעולם לא ביטל את הדיבור הראשון לגבי העיבוד. ואם הסופר

~~~ דעה ברורה ~~~

לא עיבדו בעצמו רק נתנו לגוי ומסייעו בנתינת הסיד אם כן יש כאן מעשה מוכיח שעושה לשם ספר תורה (ש"ת נודע ביהודה תנינא ח"ד סימן קסח). וגוילין שהובאו מהשביה וספק אם מעובדים לשם ספר תורה וכתבו עליהם ספר תורה יש מי שציוה לסלק היריעות שלא נעבדו לשמה ולגונזן (ש"ת פני אריה סימן נב). אבל דעת הפוסקים להכשיר בדיעבד (ש"ת פרח מטה אהרן ח"ב סימן קא, והעתיקהו האחרונים).

(יט) ואם מעבדן עובד כוכבים. זה כתב הרמ"א לדעתו שפסק באורח חיים סימן לב כדעת הרא"ש שהכשיר אם ישראל עומד ומסייע לגוי קצת, ומכל מקום לא כתב בלשון ויש אומרים, לפי שאפשר לפרש לשון המחבר בצורה שאין כאן מחלוקת (כך משמע שפירש הש"ך סק"ה ברמ"א מזה שהביא דעת הב"ח). ויש מי שפירש שבאמת הרמ"א אינו חולק, אלא סובר שבאופן שהישראל מסייע ממש נחשב גם לרמב"ם שהישראל הוא המעבד וכשר, והרא"ש החולק על הרמב"ם התיר בעיבוד על ידי גוי כשהישראל אומר לו בשעת נתינת העור בסיד ליתן לשם קדושת ספר תורה ואפילו אינו מסייע כלל, כיון שכל מה שצריך בעיבוד לשמה אינו אלא באותו רגע שעת נתינת העור לסיד, ובודאי כשישראל אומר לו שיכוון ברגע זה לשם קדושת ספר תורה מציינת הגוי באותו רגע ועושה כדבריו (ערוך השולחן אות ח).

ולמעשה טוב אם יש עבדנין ישראל שלכתחילה יעבד על ידי ישראל, ואפילו שאם מעבד על ידי גוי ומסייע מותר לעבד על ידי גויים אפילו במקום שיששראל מצויים, מכל מקום יש מחמירים (ב"ח לבוש באר"ח סימן לב סעיף ו, ומחצית השקל שם סעיף יא, ש"ע הרב שם סעיף יב, מלאכת שמים כלל ג אות ה, קסת הסופר סימן ב סעיף ה, איל המלואים באניה דיונה פ"ו אות ב, קול יעקב סק"א). ולכן יעבדו על ידי ישראל אפילו אינו עושה ביופי כמו הגוי, ואפילו ישראל עומד על גביו ומצוהו לעשות לשמה (בני יונה סק"ה). ויש מי שמחמיר שלכתחילה עיקר העיבוד יעשה על ידי ישראל (ברוך שאמר) ואין נוהגים כן (דרכי משה סימן לב סק"ג).

וכל בעל נפש וירא שמים נכון שיחמיר שיעבדם ישראל דוקא ויהיה על ידי איש יודע ספר ויש לו ידיעה בחכמת האמת שיכול לכיון כל הכוונות הצריכים (קונטרס רמ"ז תיקון ב) ויש מי שכתב שמה טוב אם גם הפושט העור יהיה יהודי ושלא יהיה בה מגע אינו יהודי וטמא ושלא יהיה שום אחיזה לחיצונים. וכשיקח העור לצורך כתיבת סת"ם יכוין להעלותה ממדריגה למדריגה להמשיך עליה קדושה עליונה שהיא קדושה אצילות (קונטרס רמ"ז) ולכן מיד כשיקח העור יאמר בפה מלא לשם יחוד קודשא בריך הוא וכו' הריני קונה עור זה לצורך כתיבת סת"ם, יהי רצון שתחול עליה קדושה עליונה (תולדות יעקב, וכל המובא כן הביא משנת אברהם סימן ה אותיות יב-יג). ואשרי מי שיכול לעשות כן.

(כ) עובד כוכבים. ועל ידי מומר עיין דעה ברורה סימן קיט ששם נתבאר בסיעתא דשמיא כל פרטיו.

(כא) יסייע הישראל מעט בתחילה. או בסוף, אבל אין צריך לסייע מתחילה ועד סוף (ט"ז סק"ג. וכן הכריע המשנה ברורה סק"ל וכפי שבירר בביאור הלכה שם ד"ה תחילת, שמעיקר הדין פוסקים כט"ז) אבל אם לא סייע כלל פסול (בית יוסף, שלחן גבוה סק"א, זבחי צדק סק"ט שכן נהגו בבגדא) ויש אומרים

לְשֵׁם קְדֻשַּׁת סֵפֶר תּוֹרָה (בֵּית יוֹסֵף), (כד) וַיִּסְמְנוּ אֹתָן עֲוֹנוֹת שְׁלָל יַחְלִיפֵן הָעֹבֵד פּוֹכְזִים, (כה) וְלֹא חִיָּשִׁינָן אַחֲרֵי כֵן שְׁמָא הִחְלִיפֵן הָעֹבֵד פּוֹכְזִים וְזִיף סִימְנֵינוּ אַחֲרָיו (הַגְּבוּרָה מִמּוֹנֵי פֶקֶד א' מַהֲל' סֵפֶר תּוֹרָה), (כו) וְעִינָן

~~~ דעה ברורה ~~~

שכל הסיוע אינו אלא לכתחילה על צד היותר טוב, אבל בדיעבד אפילו לא סייעו כלל אלא שאמר לגוי שיעבדו לשמה כשר (ב"ח, ש"ך סק"ה, מג"א אר"ח סימן לב סק"א, בית לחם יהודה סק"ג, והאחרונים) והיינו כשאמר בעת נתינת הסיד, כיון שברגע זה אמר לו הישראל ותיכף הוא עושה מן הסתם עושה כדבריו, אבל אם אמר לו בעת נתינת העורות למים שבשעה שיתן הסיד יחשוב לשמה אינו כלום, ולא סומכים שיעשה הגוי כדבריו, כי בין נתינת העורות למים עד העיבוד נמשך כמה ימים (ש"ת נודע ביהודה תנינא חיל"ד סימן קעה). ואם יש לגוי פועלים גויים צריכים גם הפועלים לעמוד שם בשעה שהוא מצוה את הבעל הבית לעבד לשמה (בני יונה, מלאכת שמים כלל ג אותיות ה-ו, קסת הסופר סימן ב אות ה).

(כב) כשנותנו לסיד. שהסיוע במעשה העיבוד עצמו, אבל סיוע בהשחרת העורות של תפילין אינו נחשב סיוע כי זה לא מחלקי העיבוד, והנוהג להקל בזה הוא מחטיא את הרבים (ט"ז סק"ג, מג"א באר"ח סימן לב סק"א, ש"ע הרב סימן לב אות יב, פרמ"ג שם משבצות זהב סק"ה, מלאכת שמים כלל ג אות ג, אניה דיונה פ"ו אות א, קסת הסופר סימן כג אות א. ודלא כבאר עשק סימן י שהתיר, קול יעקב סק"ד). וכן אם עיבדן גוי ואחר העיבוד לוקח הישראל ועושה הגירוד לשמה זה איסור גמור ואפילו בדיעבד יש לאסור לקרות מתוכה כל שיש ספר תורה אחרת, אלא שבאין ספר תורה אחרת אפשר להקל לקרות בה, ויותר טוב לקרות בלא ברכה (בני יונה, פתחי תשובה סק"ו).

(כג) ויאמר שהוא עושה לשם קדושת ספר תורה. ומדברי הבית יוסף משמע שאם מסייע ומניח בתחילה לתוך הסיד ולא אמר לנכרי כלום, ואחר כך עיבדו הגוי נחשב מעובדין לשמה, מכל מקום מדברי הב"ח משמע שאסור, ויש לחוש לדבריו (קול יעקב סק"י).

(כד) ויסמן אותן עורות. על ידי שמסמן בצידין במרצע, ודוקא כשמסמן כעין אותיות, אבל נקבים כך לסימן אינו מועיל (ביאור הלכה סימן לב סעיף י ד"ה כעין, מהפרמ"ג אר"ח סימן לב אשל אברהם סק"ב) ולפי מה שנתבאר שהעיבוד לשמה לרוב פוסקים מדרבנן אם כן מספיק סימן אחד (עיין סימן קיח ובדעה ברורה שם).

(כה) ולא חיישינן אחר כך שמא החליפין העובד כוכבים וזיף סימניו אחריו. שהניח העור על גבי עור אחר ועשה גם כן במרצע כעין אותן הסימנים.

(כו) ועיין באורח חיים סימן לב. סעיף י, שכתב המחבר: כשמסמנים הנקבים במרצע כעין אותיות, אף על פי שנקל לאינו יהודי לזיף, אין חוששים, כי מפחד שיכיר הישראל בטביעת עין שיש לו בסימנים, או מפני שאלו הנקבים נעשו מחדש יותר משלו. ומה שחוששים לזיוף זה רק כשיש לגוי רוח בחליפין אבל אם אין לו רוח לא חוששים שיכשילו בסתם (כמבואר בסימן קיח סעיף י, ש"ך סק"ו) ומכל מקום גם כשאין לו רוח כלל צריך על כל פנים סימן קטן שנדע שלא החליפין הגוי בטעות (מקדש מעט סק"ב). ודוקא לזיוף לא חוששים מהטעם שנתבאר אבל מאוד יש להשגיח על העיבוד כי

שלחן ערוך

ספר תורה סימן רעא

בְּאַרְבַּע חֲמִישֵׁי סִימָן ל"ב. ב (כז) צִרְיָה שִׁיְהוּ מְעֻבָּדִים (כח) בְּעַפְצָא אוֹ בְּסִיד וְכִיּוֹצֵא בּוֹ, מְדַבְּרִים שְׁמִכּוּצִים הָעוֹר וּמַחְזִיקִין אוֹתוֹ (קמ"ב) ספ"א מהל' ספ"ר תּוֹכָה ד'י). ג כּוֹתֵבִין סִפֵּר

~~~ דעה ברורה ~~~

לפעמים הגוי מניח חתיכות עור קטנות שנקראים בלשון הפוסקים 'מטלית' על הנקבים לסותמם, ואותם טלאים קרוב לודאי שלא נתעבדו לשמה שהן מחתיכות עור שמקצע ונוטל מכל אשר יבוא לידו ובקושי ניכרים אחר העיבוד כי אם נגד השמש (מחצית השקל סימן לב סק"א).

(כז) צריך שיהיו מעובדים. וזה סדר העיבוד מתחילה ישים העורות במים צלולים לבד לכל הפחות יום או יומים לפי העור, ואחר ששרו העורות יוציאים מהמים ויגרר אותם בתער בצד הבשר והדם [כדי שלא יהיה על הקלף כתמים אדומים] ויניחם במים ובסיד עב, ולפני הכנסת העור בסיד יערבב את הסיד כדי שהסיד יעבד טוב ויאמר בפה שהוא מעבד לשמה, ויניח העורות בסיד עד שיפלו השערות מאליהם (כדעת המג"א סימן לב סק"ט) וזה אחר שמונה או תשעה ימים (מקדש מעט סק"ז), ואז יוציא את העורות מהסיד ויסיר השערות בתער ואחר כך יחזירם לתוך הסיד, וינער בתחילה הסיד במקל ויאמר לשם קדושת וכו' [והאמירה היא רק למצוה לכתחילה כי בהגיע לנפילת שערות יצא מגדר דיפתרא ואז אין כוונת לשמה מעכב]. ואם יהיו העורות גדולים אז צריך לעכב בסיד אחר העברת השערות עוד חמשה או ששה ימים, ועור שליל שלשה או ארבע ימים. ואחר כך ישרה אותם שוב במים צלולים (קונטרס מהר"א מז"ה שבברוך שאמר) ויסיר ממנה השערות היטב עם השורש שלהם שלא ישאר בה שום שורש שער (קונטרס רמ"ז תיקון ב ותולדות יעקב, והובאו במשנת אברהם סימן ו אות ב). ויש מי שהקל וכתב שאין העיבוד תלוי בשיער כלל, ואם הוציאים לאחר ארבע ימים כבר נתקן כהוגן ולא נקרא דיפתרא (ש"ת משיבת נפש סימן ד) והעיקר כדעה הראשונה כמבואר בפוסקים. וברוב מפעלים מתבצעת ניעור הסיד על ידי מכונה חשמלית המסובבת לגלל בבריקה הגורמת את הניעור, ומעיקר הדין אין להצריך סיבוב הגלגל דוקא בכח אדם לעשות לשמה, כיון שאינו אלא מטעם הזמנה להזמין העור להיות מוכשר לכתובת סת"ם, אלא שיש המהדרים גם בזה ועושים כל העיבוד בעבודת יד מתחילה ועד הסוף (שבט

הלוי ח"י סימן קע"ג).

(כח) בעפצא או בסיד. כמו שנוהגים היום שמניחים לתוך סיד, ומדין הגמרא היה צריך שיהיו מעובדים בעפצים, ומפני שאנו לא בקיאים במלאכה זו נוהגים לעבדן בסיד, ונחשב כעיבוד בעפצים כיון שהעיבוד בסיד מחזק ומכווץ את העור כפעולת העפצים (בני יונה, משנת אברהם סימן ו אות א מרמב"ם ותוספות ושאר פוסקים בשם ר"ת) וכן המנהג ואין לשנות. ובכמה מארצות ספרד היו בקיאים בעיבוד בעפצים וכך נהגו. ועיבוד בחומרים כימיים העושים פעולת הסיד ויותר ממנה, יש מי שאומר שאפילו שמעיקר הדין מותר, ועל כל פנים בדיעבד ודאי כשר, מכל מקום לכתחילה אין לשנות המנהג שנהגו בסיד וכפי שקיבלנו מרבותינו סדר העיבוד בסיד (ש"ת מנחת יצחק ח"ט סימן ב).

תורה (כט) על הגויל, והוא העור שלא נחלק, וכותבין בו במקום שער. (ל) ואם כתב ספר תורה על הקלף, כשר, (לא) והוא שיהיה כתוב בצד הפנימי שכלפי

~~~ דעה ברורה ~~~

(כט) על הגויל, והוא העור וכו'. שלשה שמות יש לעור המעובד: גויל, קלף, דוכסוסטוס. גויל – הוא עור שנגרר ותקנו בצד השיער ובמקום הבשר לא תקנו וכותבים בו במקום שער (ט"ז סק"ד) ונקרא גויל על שם שהעור כולו שלם ואינו נחלק לשנים כמו הקלף, ולשון גויל דבר שלם (ר"ן שבת עט:). קלף ודוכסוסטוס – הוא מה שהיו רגילים לחלוק את העור בשעת עיבודו לשנים, וחלק החיצון שהוא לצד השער נקרא קלף (ט"ז שם) מלשון קלפה שמקלפים מצד העליון שכלפי השיער קליפה דקה (מאירי בקרית ספר מאמר ראשון ח"ג) וכותב בצד הפנימי כלפי הבשר. וחלק הפנימי שבצד הבשר נקרא דוכסוסטוס, דוך בלשון הגמרא (ברכות יח:). – מקום, סוסטוס בלשון יוני – בשר, כלומר מקום בשר. וכותבים עליו בצד החיצון שכלפי השער שהוא מקום החתך. ובזמן הזה אין בקיאים לקלפו שיהיו שני הקליפות ראויות לכתוב עליהן, ולכן גוררים למטה מתחתית העור את כולו ומשאירים רק את הקלף העליון ואין משאירים דוכסוסטוס כלל, ואף מהקלף גוררים מעט לתקנו ולהחליקו מהשערות (ספר התרומה סימן קצד) ויש להם דין קלף שכותבים עליהם לצד הבשר (מחבר באורח חיים סימן לב סעיף ז, ט"ז כאן סק"ד, ש"ך סק"ז).

ובזמנינו יכולות המכונות לצמצם בגרירת הצדדים היטב לעשות קלף ודוכסוסטוס, מכל מקום אין לשנות ממה שנהגו לגרור את הכל (מנחת יצחק ח"א סימן מ). וכל זה בעורות חיה ובהמה, אבל בעור עוף יש מי שמשמע מדבריו שגם בהם שייך דין גויל קלף ודוכסוסטוס (ש"ת נדוע ביהודה תנינא ח"ד סימן יב) וצריך עיון שלא שמענו כזאת בגמרא ופוסקים בעור עוף שהוא דק. ולכן לעור עוף יש דין קלפים שלנו שמתבאר ברמ"א. ומכל מקום צריך עיון באיזה צד כותבים בו האם לצד השער כדין קלפים שלנו או לכל צד (פתחי תשובה סק"ד).

(ל) ואם כתב ספר תורה על הקלף כשר. כי ההלכה למשה מסיני ספר תורה על הגויל, אינה באה למעט קלף, רק למעט דוכסוסטוס שאם כתב עליו הספר פסול (רמב"ם תפילין פ"ה ה"ט). ואפילו שיש פוסקים המתירים לכתוב ספר תורה על דוכסוסטוס (רא"ש וטור) העיקר כרמב"ם שפסל (בית יוסף ורוב הפוסקים) ולכן יש להשגיח הרבה קודם שיתחיל לכתוב שלא ישאר על הקלף שום קרום מחלק הבשר, שהוא הדוכסוסטוס (מחצית השקל סימן לב סק"ז) ואף שיש פוסקים שלא הצריכו אלא לגרור את הקליפה הדקה הסמוכה לבשר בלבד והשאר נחשב כקלף (ש"ת חתם סופר או"ח סימן ג, נשמת אדם כלל יד אות ג) מכל מקום אנו חוששים לדעת הפוסקים שכל שלא הגיע ודאי לקלף העליון הכל הוא בחשש דוכסוסטוס ואפילו קליפה כחוט השערה (קסת הסופר סימן ב סעיף ט, משכנות יעקב סימן מ, דעת קדושים, ביאור הלכה סימן לב ד"ה ומצד, קול יעקב סימן לב סק"ג). והסימן לידע שנגרר כל הדוכסוסטוס מקובל אצל הסופרים שכל מקום שהדוכסוסטוס נמצא בקלף הוא ניכר, כי הוא חלק

שלחן ערוך

ספר תורה סימן רעא

י

הַבְּשָׁר. הגה: (לב) וְקִלְפִּים שֶׁלָּנוּ (לג) הֵם יוֹתֵר מִבְּחָרִים מִגּוּיִל, (לד) וְכֹתֵבִין עֲלֵיהֶם לְכַתְּחֵלָה לִזְדַּבֵּר. וְאִין פּוֹתֵבִין עֲכָשׁוּ עַל הַגּוּיִל (כ"י מִיָּנֵז ס"י ס"ו). (לה) וְאֵם שָׁנָה וְכַתֵּב עַל קִלְפִּים שֶׁלָּנוּ דְּמָקוֹס שְׁעָרָה.

~~~ דעה ברורה ~~~

והקלף אינו חלק כל כך. וכן אפשר לקלפו ולהפרישו בסכין או במחט. ובגירוד שעושים היום במכונות מסירים הכל ואין חשש לשירי דוכסוסטוס (קסת הסופר שם). ואם גרר יותר מהנדרש יש לחוש שהסירו את הקלף ולא נשאר כי אם דוכסוסטוס (ביאור הלכה סימן לב ד"ה לתקנו).

ומה שמגרדים היום את שכבת 'הליצה' שהיא הקליפה העליונה, הדוכסוסטוס לרמב"ם והגאונים, ואף המחבר בסימן לב התיר לגרד שכבה זו, שכתב: ומה שמגרדים קליפתו העליונה [שהוא הליצה שמאז ומעולם נוהגים לגררה] אינו אלא לתקנו ולהחליקו, דהיינו שגירוד קליפה זו שנמצאת בצד שיער, אינו נותן לעור שם דוכסוסטוס, ואם כן כשקלף הרי זה כשר לרמב"ם והמחבר (ש"ת שבט הלוי ח"י סימן קעה). **(לא)** והוא שיהיה כתוב בצד הפנימי שכלפי הבשר. ואם כתב על הקלף לצד שיער פסול וכרמ"א בהגה לדעה ראשונה. והסימן להבחין אם נכתב לצד בשר הוא שכשמלחלח העור הוא מתכווץ לצד הבשר, וכן כשחותכין חתיכה קטנה ותלוי בה ומלחלק אותה אזי נוטה החתיכה לצד בשר (אליהו רבה סימן לב סק"ד).

(לב) וקלפים שלנו. שאין חולקים אותם ורק גוררים קליפתו העליונה כדי מה שצריך לתקנו להחליקו, ואפילו אם היו חולקים העור לשנים היה צריך לגרד ממנו כך, ומצד הבשר הם גוררים הרבה עד שלא נשאר אלא הקלף בלבד (פוסקים ט"ז סק"ד, ש"ך סק"ח). **(לג) הם יותר מובחרים מגויל.** כי הם נאים וקלים יותר מגויל (ט"ז סק"ד, ש"ך סק"ח) ולכן מנהג לכתוב ספר תורה על הקלף (ש"ך שם).

(לד) וכותבים עליהם לכתחילה. ויעשה הקלף לבן דוקא, ולא בצבע אחר או מי כרכום (גינת ורדים ח"א באורח חיים כלל ב סוף סימן קט והביאו פתחי תשובה סק"א) והטעם שצבע לבן רומז על רחמים והאותיות בגון שחור רומז על הדין וממתקים זה את זה (גליון מהרש"א) ופשוט דאינו אלא לכתחילה (חדרי דעה על סעיף ב, וגם בברכי יוסף סק"ה כתב ואם קבלה נקבל אך אם הרב בעצמו שיער בסתר עליון, הפריז הרב על המדה, וקצת ראייה יש להיפך שאינו פסול). ויש שנהגו אחר העיבוד למשוך על הקלף צבע לבן שקוראים לאג והוא חלק ובהיר בלבנותו, ועל ידי זה מתקנים את הקלף שיהיה חלק ונוח לכתוב עליו, ולכן הכתב מיושר מאוד, ומצוה מהמובחר לכתוב עליו משום זה א-לי ואנוהו, והצבע אינו הפסק, כי כל שעשו לנו אינו חוצץ (פנים מאירות ח"ג סימן לב) ויש מי שפסלו משום חציצה (בני יונה, מעשה רוקח בשם ר' עזריה דיינא, חתם סופר) ולכן יראה שהצבע לבן יהיה דק ביותר עד שהדיו יעבור תחת הצבע ומתמצה בתוך הקלף, אבל אם יש ממש בצבע עד שיכולים לקולפו בלי לגרור את גוף הקלף אם כן אין צורת כל האות על הקלף ויש לפוסלו, וגם אסור לכתוב עליו שהרי אינו מתקיים זמן מרובה וסופו שהצבע מתפרר מעל הקלף כשמתיישן וגורם מחיקת השם (בני יונה, והביאם פתחי תשובה סק"ג). ומה שרגילים הסופרים לשפשף גיר על

פסול (אור זרוע הלכות תפליין). (לו) מיהו יג מקליון בזה (טור ועוד פוסקים עין בית יוסף). ד כתב מקצתו על הגויל ומקצתו על הקלף, (לז) פסול. (לח) אבל אם עשה חציו גויל וחציו צבאים, אף (לט) על פי שאינה מצוה מן המבחר, (מ) כשר. (מא) ועין לקמן סימן ר"ז.

~~~ דעה ברורה ~~~

הקלף כדי שלא יתפשט הדיו מותר. וכן מותר להשתמש במי קלף להסיר ולהשכיב הסיבים המבצבים מהעור ומפריעים לכתובה.

(לה) ואם שינה וכתב 'על קלפים שלנו' במקום שיער, פסול. וכן היא גרסת הטורי זהב סק"ה. וגרסת הש"ך סק"י ואם שינה וכתב 'על הקלפים' במקום שיער פסול. ולגרסת הש"ך על קלפים, משמע דוקא בנחלק חלק החיצון של צד השיער נקרא קלף וכותב בצד הפנימי שכלפי הבשר, ואם כתב במקום שיער פסול אפילו בדיעבד. אבל בקלפים שלנו שאינם נחלקים כלל רק שמגררים ומתקנים העור משני צדדיו, אפילו שלכתחילה צריך לכתוב לצד הבשר, מכל מקום בדיעבד כשר גם לצד השיער כיון שזה נקרא גויל, ומדין הגמרא כותבים לכתחילה בגויל במקום שיער, ואם כן גם לנו אינו פוסל בדיעבד. אבל לטורי זהב שגרס קלפים שלנו אם כן משמע שאף אם לא נחלק פסול בדיעבד אם כתב במקום שיער. וצריך עיון לדינא (עצי לבונה). והנה הרמ"א הביא ויש מקילים בזה. והגר"א (סק"ג) פוסק כדעת המחמירים, ואפשר שאפילו בקלפים שלנו הדין כן.

(לו) מיהו יש מקילין בזה. ואין הלכה כמותם אלא כשאין להם ספר תורה אחר לקרוא בו יכול לסמוך על דעה זו ולקרא בו (בני יונה ומקדש מעט). וכן במזוזה יקבענה בינתים בלא ברכה (גידולי הקדש סק"א) אבל בתפילין אין להקל כלל ולא יניחם אפילו כשמתבטל מהמצוה (אחרונים).

(לז) פסול. לפי שהוא כשני ספרים (פרישה סקט"ו, ט"ז סק"ו) או משום שהתורה אמרה (שמות טו, ב) זה א-לי ואנוהו, ואין זה נוי לספר תורה (לבוש אות ד) או שנראה כמנומר (תשובת דרכי נועם חיר"ד סימן א). ודוקא מקצתו על הגויל ומקצתו על הקלף דהיינו הרבה מקלף והרבה מגויל, אבל לעשות מטלית אחת או שנים ולכתוב עליה תיבה אחת או כמה תיבות מותר (פתחי תשובה סק"ב מחמודי דניאל כתב יד ומש"ת יכין ובעוז ח"א סוף סימן כד, והביאו בלדוד אמת סימן יז אות יז להלכה) אך יש פוסלים אפילו שהוא דבר מועט כי לא נתנו חכמים דבריהם לשיעורים (תשב"ץ ח"א סימן קמט והביאו בחידושי רעק"א להלכה, משנת אברהם סימן ו אות כג, וכן צריך לומר לטעם הט"ז שנראה כשני ספרים, מקדש מעט סק"א).

(לח) אבל אם עשה חציו גויל וחציו צבאים. פירוש: עור צבי ושאר חיה, והכל גויל, אלא שחציו של בהמה טהורה וחציו של חיה טהורה עור צבי או שאר חיה (פרישה סקט"ז)

ממהרש"ל בביאורו לטור סימן רעא ד"ה בסופה, ט"ז סק"ז).

(לט) אף על פי שאינה מצוה מן המובחר. שקצת יש היכר שאינה כתובה על אותם סוגי עורות ואינו נוי כל כך, כשרה בדיעבד, מפני שאינו ניכר לכל שאין העורות שווים כי הם מאוד דומים (לבוש אות ד).

~~~ דעה ברורה ~~~

- (מ) כשר. ואכתוב עוד כמה הלכות מדיני הקלף שנתבארו בפוסקים כפי מה שכתב במשנת אברהם (סימן ו אותיות יד-טו).
- א. קלף שנעשה בו מלאכת הדיוט או שכרך בה דבר או שכיסה בה דבר תשמיש אין לעשות ממנה סת"ם (כן משמע ממג"א סימן קמז סק"ה).
- ב. עשה תשמיש בעור קודם שעשה ממנה קלף מותר לעשות ממנה סת"ם כיון שנשתנה צורתו.
- ג. קלף שכרך בו מגילה או שאר כתבי הקודש כיון שאין זה תשמיש הדיוט מותר לכתוב עליו סת"ם.
- ד. לכתחילה יזהר שלא יעשה שום תשמיש כלל אף בעודו עור.
- ה. וכל שכן לאחר עיבוד לשמן שאסור להשתמש בהן מדינא (בית אהרן סימן ג סעיף יג)
- ו. גנב או גזל עורות ועשה קלף וכתב עליו סת"ם לא יצא ידי חובתו, אם לא שקנאה בשינוי מעשה, או ביאוש ושינוי רשות (ערוך השולחן אות ב. ועיין משנה ברורה סימן יא סק"ל בגזל חוטי ציצית ואינו דומה לכאן כי שם צריך ועשו להם משלהם) ומכל מקום בכל ענין לא יברך על ספר תורה זו כי הוא מצוה הבאה בעבירה, וכל שכן אם גזל קלף. אבל אם מכרם לאחר האחר מותר לברך עליה (משמע ממגן אברהם סימן תרמט סק"ב, בית אהרן סימן ג סעיף יג) ולמעשה גם הקונה לא יברך ואפילו קנה לאחר שהתייאשו הבעלים (משנה ברורה סימן יא סק"ל שכן דעת הפרי מגדים בסימן תרמט בשם הלבוש, וגם הטורי זהב בסימן כה סק"ד והגר"א שם מחמירים).
- (מא) ועיין לקמן סימן ר"ץ. סעיף א ברמ"א, שאין איסור לתקן מבחוץ במטלית של קלף על ספר תורה של גויל כי לא יקרא מנומר בעבור זה (וכן הוא דעת הלבוש שם) והיינו בתיקון קרע הבא בתוך שני שורות או שלשה שורות שכתב הרמ"א (סימן ר"פ סעיף א) שנהגו לדבק מטלית מבחוץ. ויש דעות שאפילו תיקון מטלית לכתוב עליו מותר (משנת אברהם סימן ח אות כ מהאחרונים). וכבר הובא למעלה שנחלקו הפוסקים בזה.

ואלה יעמדו על הברכה שנדבו מהונם להדפסת הדעה ברורה

כבוד ידידינו החשוב

הרה"ג ר' בערל כ"ץ שליט"א
לרגל אירוסי בנו החתן נ"ו

יעקב מנצח ביטוחים 02-5370030

לעילוי נשמת אביו הרה"ח ר' מנחם יהודה בן הר"ר אלעזר חיים ז"ל

ואמו מרת פנינה בת הר"ר יעקב ע"ה

הנוצח על ידי ידידינו בנם הרה"ח ר' יעקב מנצח שליט"א

לשאלות הלכתיות - הערות - תרומות - הנצחות - לקבלת הדעה ברורה בדוא"ל :

אשר הורוביץ. רחוב אהליאב 34 י-ם. דוא"ל asher6321@gmail.com

בנק המזרחי סניף 417 חשבון 168880 פלאפון 0533127341 כל הזכויות שמורות